

ATIN DASTANI

Hamlet İsaخانlı

Əvvəli jurnalın 429-cu (iyun 2023-cü il) nömrəsində

Ədəbiyyat və mifologiyada at. Şərq aləmi

N. Gəncəvi'nin "Xəmsə" əlyazmasında rəssam Sultan Məhəmməd tərəfindən çəkilmiş Məhəmməd peyğəmbərin Meracının təsviri. 16-cı əsr. British Library

İslam inancına görə Buraq adlı ilahi at Məhəmməd peyğəmbəri bir an içində Məkkədən Qüdsə, əl-Əqsa məscidinə gətirmiş, oradan isə səmaya qaldıraraq peyğəmbərlərlə görüşə və sonda Allahın hüzuruna aparmışdır. Məkkədən Qüdsə bu yolçuluq "İsra", əl-Əqsadan başlanan səma yolçuluğu (göyə və yerə) isə "Merac" adlanır. "Buraq" sözü işıqsaçan, şimşək, ildırım kimi şərh edilir. Quranda Buraq barədə söz deyilmir, ona hədislərdə rast gəlinir. Buxari'nin səhih hədis kitabında Buraq eşşəkdən böyük, qatırdan kiçik ağ rəngli məxluq kimi təqdim olunur. Digər hədislərdə "gözəl sifətli Buraq" ifadəsi işlənir. Görünür ki, bu səbəbdən hədislərdə olmasa da, mifologiya və sənətdə Buraq başı insan, bədəni at olan ilahi məxluq kimi təsvir olunur.

Quran atı and ünvanı kimi, sanki bir müqəddəslik rəmzi kimi təqdim edir: "Bismillahir-rəhmanir-rəhim! And olsun (cihad zamanı) tövsüyə-tövsüyə qaçan atlara; And olsun (dırnaqları ilə daşdan) qılgıncım qoparan atlara; And olsun sübh çağı hücum edən atlara; And olsun o vaxt (və ya: o yerdə) tozduman qopardan atlara; Sonra da onunla (toznaqla) dəstəyə (düşmən dəstəsinə) təpinən atlara

ki, İnsan öz Rəbbinə qarşı çox nankordur. Və o özü də buna şahiddir....” (Əl-Adiyat /Qaçan atlar surəsi: 100: 1-7).

Firdovsi'nin məşhur “Şahnamə”sinin böyük qəhrəmanı Rüstəm'in həyatında qızılgül rəngli, güclü, ağıllı və çox sadıq atı Rəxş mühüm yer tutur.

Nizami'nin lirik sevgi dastanı olan “Xosrov və Şirin” əsərində Qafqaz hökmdarı Məhin Banu xanımın Şəbdiz adlı qara rəngli, ıldırım sürətli atından bəhs edilir.

Buraq-ın təsvir edildiyi 17-ci əsrə aid miniatür

*Axurunda elə bir at vardır ki,
Qaçanda külək onun tozuna çatmaz.
Filosofların xəyalını ötüb keçibdir,
Ördək kimi sudan, fırtınadan qorxmaz.
Bir çımxırmaqla günəşə doğru çapanda
Fələyi yeddi meydan [mənzil] geridə qoyar.
Dağa çapan zaman dırnağı dəmir kimi olur,
Dənizi yaranda quyruğu bambuq çubuğu olur,
Zəmanə gərdişli, xəyal yerişli,
Gecə kimi sayıq, səhər kimi ayıqdır.
O gecə rəngli atının adını Şəbdiz qoyub,
Ona gecə oyaq qalan bayquşdan da bərk aşiq olub.
Həmişə bir qızıl zəncirlə
Ayağını bağlayırlar.
Nə Şirindən şirin bir məxluq gördüm,
Nə də Şəbdiz kimi qara atın sorağını eşitdim (776-784).*

Şəbdizə minib gəzmək (əslində isə qaçmaq) üçün izin istəyən Şirin`ə Məhin Banu`nun cavabı daha bir dəfə onun Şəbdizi necə qiymətləndirdiyini göstərir: “Atın əvəzinə məndən yüz mülk istə” (1066). Məhin Banu, görünür ki, at sevdalısı imiş. Şirin`in arxasınca gedəcək adama Şəbdizə oxşar bir atı – Gülgünü təklif edir.

*Çünki Şəbdizlə heç kəs ayaqlaşa bilməz,
Bu Gülgündən başqa, əgər büdrək olmasa (1498).*

Vətənə qayıdan Şirin Şəbdizi Xosrov üçün saxlayıb, Gülgünə minir:

*Şirin Gülgünü yəhərləyən kimi
Qaçışda çərxi-fələyi geridə qoydu (1530).*

“Kitabi - Dədə Qorqud” da at

Həyatın obrazlı vəsfi, ortaq yaddaşın sözlü məhsulu, sözlü ədəbiyyatın iri növü olan dastanlarda insanın ən yaxın dostu kimi ata geniş, bir sıra hallarda əfsanəvi yer verilmişdir. Orta Asiya və onun ətrafı türk xalqlarının məşhur “Alpamış” dastanının baş qəhrəmanı Alpamış'ın atı Bayşubar (Şubar, Çubar) qanadlıdır, uçur və insan kimi danışır. Anadolu türklərinin dastan qəhrəmanı, əslində ərəb olub türklər arasında şöhrətlənmiş Battal Qazi'nin atı Askar da insan kimi danışır, havada uçur, sahibini qoruyur. Başqırdların “Ural Batır” dastanının qəhrəmanı “atəşə qarşı atəş, suya qarşı su” olan Ağboz ata sahibidir. O, öz atının belində əjdaha, cin və divlərə qalib gəlir. (*Конь в культах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1990*).

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan türklərinin və ümumiyyətlə, oğuz-türklərinin, geniş türk dünyasının böyük qəhrəmanlıq və mənəviyyat dastanıdır. İnsana, elə, vətənə, ənənəyə sadıqlıq nümayiş etdirən bu kitab sevgi, gözəllik və ləyaqətlə, poeziya və hikmətlə doludur. Dastan qəhrəmanlarının keçirdikləri sevinc və kədər, vüsal və həsrət hissləri, onlara xas olan ciddilik və yumor necə də gözəldir, təsiredicidir. Bu kitab gerçək igidlik, gerçək həyat dastanıdır, qəhrəmanlar qeyri-adi əzm və güc göstərir, qalib gəlir, aldanır, yaralanır, əsir düşür, qəhrəman kimi ölür. Bu kitab gerçəkliyin yanında hərdən əfsanələrə də yer verir, lakin əfsanəni uzağa aparmır, gerçək həyata, gerçək məkana bağlayır. Dastandakı hadisələr məkən baxımından, bugünkü coğrafi terminlərlə desək, Azərbaycan, Qafqaz və Şərqi Anadoluda cərəyan edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazıldığı dil Azərbaycan türkcəsidir; Qədimdə və ilkin orta əsrlərdə Şərqi Anadolu türkcəsinin Azərbaycan türkcəsi ilə eyni olduğu və ya Azərbaycan türkcəsinə çox yaxın olduğu düşünülür. “Kitabi-Dədə Qorqud”da oğuzların xanı, dövlət başçısı Bayandır (Bayandur) xandır. Mahmud Qaşqari Bayandurları ən güclü oğuz tayfalarından biri hesab edir. Bayandurlar Ağqoyunluların əcdadları sayılırlar; tarixçilər Uzun Hasanın uzaq əcdadlarının adlarını çəkirlər, bu adlar “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanları ilə səsleşirlər (*X.Г. Корозлы, А. М. Хабиев. Азербайджанский героический эпос. Баку, «Язычы», 1996*).

Dastandakı hadisələrin baş verdiyi zamanı müəyyən etmək daha ağır məsələdir. Əslində, bu hadisələr keyfi müxtəlif zamanlarda baş vermişdir. Siyasi tarixi və dil tarixini cəlb etmək də bu məsələyə tam aydınlıq gətirmir. Dastan, onun mifoloji tərəflərini də nəzərə almaqla, sanki ən qədim dövrlərdən 15-ci əsrə qədər böyük bir zaman aralığını əhatə edir. Lakin, yazıya alınma baxımından məsələ o qədər uzun aralığa baxmağı tələb etmir, burada əsasən dil tarixi, qismən də siyasi tarix öz sözünü deyir – ən ağılabatan zaman 15-ci əsr və ya ona çox yaxın dövrdür.

* * *

Kitabi-Dədə Qorqudda hamı – xan və bəylər, yeniyetmə, gənc və yaşlılar, qızlar, ana və gəlinlər, elə oğuzların böyük hikmət sahibi, peyğəmbəri Dədə Qorqud özü də at minir, at çapır, ata xüsusi maraq göstərir. Bu möhtəşəm dastan bir-birindən maraqlı cürbəcür insanları, qəhrəmanları, qız və oğlanlarla yanaşı, müxtəlif cins atlarla, öz adı olan, sahibi ilə bütövləşən, sahibinin qəhrəmanlığına ortaq olan atlarla zəngindir. Qəhrəman Bəkil ov zamanı “nə yay qurardı, nə ox atardı”, heç kimin bacarmadığı bir fənd işlədərdi – “Həmən yayı biləyindən çıxarardı, buğanın-sığınun boynuna atardı, çəkib turğuzardı. Anıq olsa, qulağını dələrdi, ovda bəlli olsun deyə. Amma kök olsa, boğazlardı”. “Qazan bəy dedi: *Bu hünər atınmıdır, ərinmidir? Xanım, ərindir dedilər! Xan dedi: Yox, at işləməyə ər öyünməz. Hünər atındır.*

Bu məharətə görə Bəkili deyil, onun atını təriflədiyinə görə Bəkil "Xana küsdü".

Atların böyük hissəsi öz rəngi ilə seçilmiş və ad almışlar. Qəhrəmanlar Qonur at, Qaracığ at, Ağ-boz at, Boz aygır, Qara aygır, Qara yallı at, Al aygır, Alaca at, Doru aygır, Qaragöz at kimi rəngbərəng sevimli atlara minirlər.

Qeyd. Qədimdə və orta əsrlərdə boz və qızılı-qırmızı rəngli atlar ən qiymətli, bahalı atlar sayılmışlar. Yeni dövrdə boz atlar bir qədər dəbdən düşmüş kimidir (nisbətən zəif sağlıqlı sayılırlar). Ağ rəngli atlar işıqlı, xoşbəxtlik gətirən, kübar atlar kimi sevilmişlər. "Ağ atlı oğlan" adlı Azərbaycan nağılı xüsusi ağ paltar geyinmiş, masqa taxmış və ağ at minmiş Nərbala adlı oğlanın igidliyindən, müxtəlif arzuları yerinə yetirmə gücündən bəhs edir. Bu, ümitsiz vəziyyətə düşən insanlar arasında "Ağ atlı oğlan gəlib xilas edəydi" ifadəsinin yaranmasına səbəb olub.

İslam dünyasına daxil olan oğuzların ərəblərlə tanış olmaları, qarşılıqlı faydalı ticari işbirliyinə girmələri təbii idi. Sonralar bütün dünyada məşhur olan ərəb atları atı yaxşı tanıyan oğuzların diqqətini, təbii ki, çox cəlb etməli idi. Ərəblər arasında həm oturaq, həm köçəri həyat keçirənlər vardı. Ərəb ümumi ad idi, Bədəvi isə köçəri ərəblərə deyilirdi. Bu baxımdan *Bədəvi at* köçəri ərəblərin atı idi, *Ərəb atı* isə, mümkündür ki, kənd və şəhər əhalisinə məxsus at olmuşdur. O dövrdəki bu iki at cinsi arasında ciddi bir fərq varmı? – bunu demək çətin-dir. Dədəm Qorqud qəhrəmanları ərəb atı və bədəvi atı sevirdilər. Dirsə xarın arvadı öz bədəvi atına minir. Qızmış buğa üzərində qələbə çalan on beş yaşlı igidə Buğac adı qoyan Dədə Qorqud ona hədiyyə olaraq "Boynu uzun Bədəvi at ver, qoy minsin, hünərlidir" deyir. Doğrudan da, ərəb (bədəvi) atlarının boynu nazik və uzun olur.

Bədəvi at "Kitabi-Dədə Qorqud"da ən çox tərif olunan at cinslərindən biri, gərək ki, birincisidir. "Türkmən Səhra" nüsxəsindən bir neçə ifadə ilə kifayətlənirəm. "Sunubəni (uzun-uzun) səyitməyə, dönübəni qayıtmağa mərd iyidin altında savaq günü bədəvi gərək". Əlbəttə, igidin özü də hünər sahibi olmalıdır; "qənimini at belindən qara yerə düşürməyə mərd igidin qollarında qüvvət gərək". Bədəvi atlara nələr deyilmir?! "Bədəvi atlar yola girsə, yoldan qalmaz", "qısqa (qısa) belli, dar arxalı, dəyirmicə sarğılı, soyu belli, qız birçəkli, alma gözlü, maral ənsəli (peysərli), səmən (yasəmən çiçəyi) kəkili, mexməl (məxmər) tüklü, təsmə (dəri ip) boyunlu, gen kökslü, gen satanlı (iki ayağın arası gen), dik qulaqlı, aşuki uzun (ayaqdakı aşuq sümüyü uzun), soy dirnaq, dik baxıncaq, qolarına (yəhər qayıışı bağı, tapqır) dopdolu bədəvilər". Atı tərifləyən "alma gözlü, qız birçəkli" ifadəsi digər böyük dastan olan "Koroğlu"dan yaxşı məlumdur! Əlbəttə, at büdrəməyə yaxşıdır: "Çapar gündə, kəsər gündə surçmasa, büdrəməyə igid altına bədəvi yaxşı". Ərəblər barədə fikir söyləyəndə də bədəvi at yaddan çıxmur: "Atı yügürüg, özü bilgə ərəb".

* * *

Sevimli atın belində özünü kim sarur oğuz qəhrəmanı – yəqin ki, fəvqəlgüc. Qazan xan baş qəhrəmandır, at belində məğlubedilməzdir. "Qaragöz atın belinə yatan Qazan! At üstündə oturmayıb, ayaq üstə çapan, dizi üzəngiyə yığışmaz Qazan!", "Qonur atı çapıb üç günlük yolu bir gündə gedən Qazan". 2019-cu ildə tapılan "Günbəd" və ya "Türkmən Səhra" əlyazmasından: "Şam atlı, Şam bədəvili,... qəniminə heybətlə baxanda ürək yaran (yaxan),... ayağını üzəngiyə basanda doqquz tümən Gürcüstana ürkü salan ulu... Qazan", "Qazan qonur atı oynatdı", əjdaha ilə ağır döyüşə girdi və qalib gəldi.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un bütün qəhrəmanları at belindədirlər – "Ağ-boz atının yalısı üzərində qar durduran Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin", "Atı mavi qotazlı Qaragünə oğlu Qarabudaq", Bədəvi atını ağır döyüşünü üçün saxlayan və "Günü gəldi, Ağ (böyük) mey-

danda səyirdim mən" deyən Uruz, Al ayğırı "düşmən qoxusu hiss edəndə ayağını yerə döyən, tozu göyə çıxaran" Bəkil. Qəhrəmanların atları adı atlar deyil, tərifi, tərifləməli atlardır: Yüyrək at, Şahbaz (şahane) at, Qazlıq (cins) at, mavi qotazlı at, Qara yallı at... Boyu uzun Burla xatun Qazan xana "gözəl qara yallı (yalısı qara) Qazlıq atını mindin" deyir.

Oğuz qızları da at çapır, at belində özünü, ailəsini, elini qoruyur. Qanturalı evlənmək istədiyi qıza nə tələb qoyur? – "Mən Qaracığ atma minmədən, o minmiş olsun!". Gözəl Banuçiçək qəhrəman Beyrək ilə gücünü sınayır, o cümlədən at yarışına çıxır. Selcan xanım yaranmış Qanturalının köməyinə yetişir, "bir bölük qaza şahin girən kimi kafirlərin üstünə at saldı, kafirlərin bir ucundan qırıb o biri ucuna çıxdı". Baş sərkərdə Qazan xanın xanımı Boyu uzun Burla xatun "Başımın tacı Qazan gəlmədi" deyərək "Qara ayğırını çəkdirib mindi, böyük qılıncına qurşandı, kafirin qara bayrağını qılıncıladı, yerə saldı".

Dədəm Qorqud – oğuzların başbiləni, ad qoyanı, yol göstərəni bu müdrik kişi də yaşadığı at dövrünə yad deyil, at minməyi, at seçməyi yaxşı bacarır. Banuçiçəyi Bamsı Beyrəyə istəmək üçün elçiliyə getmək təhlükəli işdir, çünki Banuçiçəyin "adına Dəli Qarcar deyilən" qardaşı var, "qız istəyəni öldürür". Məsləhət gördülər ki, Dədə Qorqud getsin. Dədə Qorqud işini ehtiyatlı tutdu: "Bayandır xanın tövləsindən iki Şahbaz yüyrək at gətirin. Bir Keçi başlı Keçər ayğırı, bir də Toğlu başlı Doru ayğırı. Birdən qaç-qov olarsa, birisini minim, o birini yedəkləyim".

* * *

Dədəm Qorqud'un adını "Boz ayğırılı Bamsı Beyrək" qoyduğu qəhrəmanın at ilə qardaşlığını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Əsirlikdən qaçmaq üçün at tapmaq istəyən Bamsı Beyrək "öz dəniz qulunu Boz ayğırını" gördü. "Boz ayğır dəxi Beyrəyi görüb dayandı, iki ayağının üstündə durdu, kişnədi". Kövrəlmiş Beyrək əziz atına himn oxuyur:

*Açıq-açıq meydana bənzər sənin alıncığıın,
İki şabçırağa bənzər sənin gözcüyəzin,
Əbrişimə bənzər sənin yalıcığıın,
Qoşa qardaşa bənzər sənin qulaqcığıın,
Əri muradına yetirər sənin arxacığın (belin).
At deməzəm sana, qardaş deyərəm,
Qardaşımдам artıq!
Başıma iş gəldi, yoldaş deyərəm,
Yoldaşımдам artıq!*

"At başını yuxarı tutdu, bir qulağını qaldırdı. Beyrəyə qarşı gəldi. Beyrək atın köksünü qucaqladı. İki gözünü öpdü. Sıçradı, mindi".

"Kitabi-Dədə Qorqud" da ata pərəstiş olduğu gün kimi aydındır. Əlbəttə, pərəstiş edilənin belli ənənə və dəyərlər naminə qurban gedə bilməsi də mümkündür. O zamanlar qonaqlıq verəndə "Atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç" kəsərdilər, yəni at əti yeyilərdi. Sonrakı "Koroğlu" dövründə isə Azərbaycan, Qafqaz və Şərqi Anadoluda məskunlaşmış türklər at əti yemirdilər.

* * *

Qəhrəmanın ölümü ilə onun atı öz şərəfini itirir, at da namus rəmzidir. Qazan xana xəyanət edib sağ qalmaqdansa, ona sadıq qalıb ölməyi üstün tutan Beyrək "Ağ-Boz atımın

quyruğunu kəsin" deyə vəsiyyəət etdi. Onun vəsiyyətinə əməl edildi. Beyrəyin qanı yerdə qalmadı, Qazan xan öz dəstəsi ilə gedib düşməndən Beyrəyin qisasını aldı. Atın quyruğunu kəsmək o atın artıq vecsiz olduğunu, işə yatmadığını, heç bir igidin o atı minməyəcəyini deyirdi. Kişi öz "kişi sözü"nü tutacağını deyərkən, qətiyyətinə göstərmək üçün əks halda "biğımı qırxaram" deyirdi, çünki kişinin biğini qırxması kişilikdən çıxması deməkdi, eləcə də qadının saçlarının kəsilməsi qəbulənməz idi.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının, yəni o dastanın təmsil etdiyi xalqın bir pərəstiş, hətta sitayiş ünvanı var: Ana! "Ana haqqı, Tanrı Haqqı!" – bu, xalqın qanunudur, ana ilahi varlıqdır, onu incitmək, ona dəymək olmaz! Ən qiymətli xəzinə, cins atlar, dövələr, hər şey, hətta oğul və evin xatunu, gənc qızlar belə qoca ana ilə müqayisəyə gəlmirlər. Qazan xanın oğlu Uruz anasının namusunu qorumağı öz ölümündən üstün tutur. Yurdu, var-dövləti talan edilmiş, ailəsi əsir düşmüş Qazan xan bu işi görmüş düşməne müraciət edir, onun gözüne heç nə görünür – qoca anasından başqa, "anamı ver mana, savaşımadan geri dönüm gedim" deyir:

*Qızıl tağlı uca evlərimi gətirib durursan
Sana kölgə olsun!
Ağır xəzinəmi, bol axşamı gətirib durursan
Sana xərclik olsun!
Qırx incə belli qızla Burla xatunu gətirib durursan
Sana yesir (əsir) olsun!
Qırx igidlə oğlum Uruzu gətirib durursan
Qulun olsun!
Tövlə-tövlə Şahbaz atlarımı gətirib durursan
Sana minik olsun!
Qatar-qatar dövələrimi gətirib durursan
Sana yükdaşyan olsun!
Qarıcıq anamı gətirib durursan, ay kafir,
Anamı ver mana
Savaşımadan – vuruşmadan qayıdayım-geri dönəyim,
Gedəyim, ballı bil.*

"Kitabi-Dədə Qorqud"un həm də gözəl bir at dastanı olduğu yəqindir. Balaca bir ozanlıq edib bunu deməyə, göstərməyə çalışdım. "Kitabi-Dədə Qorqud" demişkən "At ayağı iti, ozan dili çevik olur".

"Oğuznamə" də at

Oğuz türklərin həyatı və qəhrəmanlıqlarından bəhs edən "Oğuznamə"lər mövcuddur. "Kitabi-Dədə Qorqud" onlardan biridir, yəqin ki, ən möhtəşəmidir. "Oğuznamə"lər türklərin qəhrəmanlıq tarixi barədə folklor əsərləridir. Görkəmli dövlət adamı, həkim və tarixçi Fəzlullah Rəşidəddin'in (?1247 - 1318) qələmə aldığı sanballı "Cami ət-təvarix" (Tarixlər toplusu) əsərinin tarixşünaslıqda "Oğuznamə" adı ilə tanınmış hissəsi və Xivə xanı, tarixçi Əbülqazi Bahadır xan'ın qələmə aldığı "Şəcərəi-Tərakimə" (Türkmənlərin soy kitabı) "Oğuznamə"lərin günümüze gəlib çatmış nadir nümunələridir. "Oğuznamə" də türklərin hörmətli hədiyyə olaraq atdan istifadə etdiklərini göstərir. Dərbənd camaatı çətin vəziyyətdən çıxmaq, Oğuz'a tabe olmaq istədiklərini bildirmək üçün "özləri ilə hədiyyə olaraq doqquz kəhər at gətirdilər". (Fəzlullah Rəşidəddin. *Oğuznamə. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, Bakı, 1992; s. 20*). Eynilə şamaxlılar "itaət... yolunu tutaraq doqquz kəhər at hədiyyə

göndərdilər (s. 21). Rum əyanları hər il pul, xəzinə göndərməyi öz üzərinə götürdülər. Oğuz`a və onun oğullarının hər birinə seçmə atlar bağışladılar” (s. 28-29). Oğuz onun iki sevimli atını oğurlayan Dərbənd camaatına çox hirsələnib, gələn elçiləri hədələyir: sizin adamlar “mənim iki aygırımı aparıblar,... birinin adı İrak-Kul`dur,... o birinin adı Süt Ağ`dır... Bu at çox qaçağan, həm də gözəl idi... bu dediyim atlar qaytarılmayınca sizin heç birinizi buradan sağ-salamat buraxan deyiləm”. “Oğuz bu iki ata çox öyrəşmişdi” (s. 20-21). Görünür ki, qaçağan at olaraq ərəb atı oğuzlar arasında sevilir. Çətin vəziyyətə düşmüş Əli xan izi azdırmaq üçün etibarlı adamı olan “Biqdiz Qardçı`nı bir qaçağan ərəb atına mindirib yola saldı” (s. 56).

Uzaqdan gələnin dost və ya düşmən olmasını onun mindiyi ata görə təyin edirdilər. Buğra xan oğlu Qoru-Təkin: sinəsinə qara qotaz bağlanmış Boz atın üstündəki adam “mənimlə dostluğa and içmiş Sarı Kulbaş`dır, əgər qardaşlarım olsaydılar, atları qara, qotazı isə ağ olardı” (s. 52). Rəmzi mənə daşıyan hallarda və ya xüsusi cəza üsulu fikirləşəndə də oğuzlar atdan istifadə etmişlər. Fitnə-fəsad salmış, Buğra xanla Qoru-Təkin`i, ata ilə oğulu qarşı-qarşıya qoyan qadını beş dayçaya bağlayıb, atları qamçılədilər. “Bundan sonra kim yalan danışib böhtan desə, axırı belə olacaq” (s. 52-53). Oğuzların iki qolu olan Bozoklar və Uçoklar hər biri öz ləqəbi və öz damğası, yəni möhürü olan 12 boy və ya nəsiləndən ibarətdir (tam “Kitabi-Dədə Qorqud”da olduğu kimi). “Heç kim başqasının payını yeməsin” deyər, toyda rəmzi bir iş görülür – iki at kəsib hər birinin ətinə xüsusi 12 hissəyə bölüb, nəsilər arasında paylayırlar (s.41). Ümumiyyətlə, məclisin böyüklüyündən asılı olaraq oğuzlar ziyafət üçün 9, 30, 900 dayça kəsirmişlər (s. 37, 44, 45).

At sevgisi türklərin bir neçə variantı olan “Oğuz Kağan” dastanında da qeyd olunur: “Oğuz Kağan hər zaman bir alaca ata münərdi. O bu atı pək çox sevərdi” (*Ergin, Muharrem; Oğuz Kağan Dəstanı. Tərcümə, Metin, Sözlük, 2-ci Baskı, Hülbə yay., Ankara 1988; s. 20*).

“Koroğlu” da at ehtirası

Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları arasında ikisi digərlərindən həm kəmiyyət, həm keyfiyyət baxımından böyük və qiymətlidir: “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu”. “Kitabi Dədə Qorqud” oğuz türklərin, “Koroğlu” isə bütün türk xalqlarının dastanıdır. Hər türk xalqının öz “Koroğlu”su var (adları və süjetləri tam Azərbaycan “Koroğlu”su kimi deyil, fərqli olsa da). Hətta türklərlə qonşu olan bəzi xalqlar da (ermənilər, gürcülər,...) öz dillərində öz “Koroğlu”larını yaratmışlar. “Kitabi-Dədə Qorqud” yaradıcı ozan dövrünün, Koroğlu isə sonrakı yaradıcı aşiq dövrünün məhsuludur.

15-ci əsr ozanlığın zəifləməsi, onun 16-cı əsrdə (bəlkə də 15-ci əsrdə) aşılıqla əvəz olunması dövrüdür (ən azı Qafqaz, İran və Anadoluda). Ozanların çaldığı qopuzun yerinə üçtelli saz gəldi. Azərbaycan və Anadoluda üçtelli qolça qopuz, Orta Asiya və onun şərqində ikitelli qıl qopuz çalınmışdır. Yeri gəlmişkən, qopuzun simləri at quyruğundakı sərt tüklərdən düzəldilirdi.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un ağızda yayılması, qopuzla müşayiətdə ifa olunması o zamanlarda bitdi. Dədə Qorqud ideyaları ortadan qalxmayıb müxtəlif şəkildə var olsalar da, Dədə Qorqud dastanının özü sanki unuduldu, onun yerini dəyişmiş zamana uyğun yeni dastanlar tutdu. 1815-ci ildə alman şərqşünası Heinrich Friedrich von Diez (1751 - 1817) Drezdendə “Kitabi-Dədə Qorqud” əlyazmasını aşkar edib, “Basat`ın Təpəgöz`ü öldürməsi” boyunu almancaya tərcümə etdi. Bununla möhtəşəm “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi canlandı, yeni həyatını yaşamağa başladı. Bununla da bu abidə sanki yazılı ədəbiyyat nümunəsinə çevrildi. “Koroğlu” dastanını bu gün də aşiqlər ifa edir, müxtəlif aşiqlərin söylədikləri qələmə alını, beləliklə, əvvəllər olduğu kimi indi də Koroğlu dastanının çox müxtəlif variantları

*"Koroğlu" operasının tamaşası. 1937.
Müğənni Bülbül səhnədə Koroğlu rolunda, at belində*

meydandadır. Dədə Qorqud dastanı isə nə varsa odur, onu yalnız yazılı qaynaqlarda olandan oxumaq mümkündür.

Aşıqlar yeni dövrə uyğun qoşma, gəraylı, müxəmməs, bayatı kimi heca vəznli poetik formaları avazla, sazın müşayiəti ilə oxumağa və dastanlar yaratmağa başladılar. Aşıqlıq baş alıb getdi. Sadə xalq arasında canlı danışıq dilində oxuyan, yazan və danışan, hikmət və yumorla dolu aşıq söhbətləri, aşıq məclisləri çox sevildi. Aşıq tərifi ustasına çevrildi. "Kitabi-Dədə Qorqud"da qəhrəmanlar döyüşdə şücaət göstərməklə yanaşı, itki də verə bilərlər, Qazan xanın əsir düşən oğlu Uruz bəyi əsirlikdən azad edərkən döyüşdə "Üç yüz yigit Oğuzdan şəhid oldu" (s. 273). "Koroğlu" dastanında isə igidlər hər biri bir ordu ilə vuruşa bilər, çətin vəziyyətə düşsələr də, son anda ölümdən qurtarırlar. "Koroğlu"nu uşaq vaxtımızdan aşıqların ifasında eşidik, sevdik, əlbəttə onu Məmməd Hüseyin Təhmasibin tərtib etdiyi "Koroğlu" kitabından da oxuduq. "Kitabi-Dədə Qorqud"u isə yalnız kitab oxumaqla tanıdıq.

"Kitabi-Dədə Qorqud" və "Koroğlu" arasında oxşarlıq və varislik görünəndir. Hər iki dastan döyüş, hücum, müdafiə, dostluq, qardaşlıq, özünü ifadə sərbəstliyi, qadın gücü, sevgi, küsü, intiqam, cəmərdlik, poeziya, kef, çalib-çağırmaq kimi keyfiyyətlərlə zəngindir. "Kitabi-Dədə Qorqud"a xas olan at sevgisi "Koroğlu"da at ehtirasına, ata pərəstiş fenomeninə dönür.

* * *

Koroğlu qədər kimliyi, qəhrəmanlığı ata bağlı olan ikinci bir folklor qəhrəmanı, yəqin ki, yoxdur. Koroğlu və onun məşhur Qıratını bir-birindən ayrı təsəvvür etmək olmur. Qıratsız Koroğlu əsl Koroğlu deyil, qanadı qırılmış quş kimidir.

Koroğlunun atası Alı kişi Həsən xanın ilxıçısıdır. Bir gün ibxunu dərya kənarındakı otlağa aparən Alı kişi dəryadan iki at çıxdığını gördü. O atlar ilxıdakı iki madyana, iki yetkin dişi ata yaxınlaşandan sonra qayıdib dəryaya girdilər. Alı kişi madyanları manşırladı və o

Koroğlu heykəli.

Müəllif: Tokay Məmmədov. Bakı

qədər gözlədi ki, axırda həmin madyanlar doğdu. İki il dayları bəslədi. "Kitabi-Dədə Qorqud" da da dərya-dənizlə bağlı at əhvalatı var. Baybörə'nin oğlu üçün hədiyyə olaraq bir dəniz qulunu – boz aygır almışdılar (hərçənd ki, dəniz qulunun nə demək olduğu deyilmir).

Həsən xanın qonağı olan paşa "Həsən xan, eşitmişəm qəşəng cins atların var, gərək iltından mənə iki aygır verəsən" deyəndə, Həsən xan Alı kişiye əmr edir: sabah iltı gətir, paşa üçün iki yaxşı aygır seçək. Alı kişi dərya atlarından doğulan, amma görünüşcə uzunorta, arıq, çöpüklü dayçaları təqdim edir. Paşanın bu dayçalara lağ etməsi Həsən xanı utandırıb qəzəbləndirdi, Alı kişini "öldürün" əmri verir. Paşanın "Həsən xan, öldürmə, hər dayçanı onun bir gözünə qiymət elə" sözü ilə Alı kişi kor edilir.

Alı kişi Qırat və Dürat adlandırdığı bu iki atı oğlu Rövsənə verir. Atlar sınaqdan çıxırlar, Alı kişi oğluna "Qıratın tayı-bərabəri çarx altında tapılmaz. Qədrini bil, onu candan əziz saxla" deyir. "İri başlı, dolu gözlü, qara birçəkli, uzun boyunlu, tökmə döşlü, yağun, enli sağrı" at olan Qırat Koroğlunun əsas, birinci atı, və uzun sağrı, nazik ortalı Dürat ikinci atı olur.

Qeyd. Qır sözü türkcədəki Kır rəngi, Dür isə türkcədəki Doru rənglə bağlıdır. Kır ağla az miqdarda qaranın qarışığıdır, boz və ya çal demək olar; müxtəlif açıqlıq və tündlük dərəcələri var. Doru şabalıdı-qırmızı rəngdir, parlaq və ya tünd çalarları var. Adətən doru atın ayaq, quyruq və yalı qara olur.

Alı kişi oğlunun adını "Koroğlu" qoyur, çənli-çiskinli dağ belində – Çənlibeldə məskən salmasını tövsiyə edir, ona ildırım daşından (dəmirindən!) qılınc – Misri qılıncı düzəltməlidir: "Nə qədər ki, sən Qıratın belindəsən, Misri qılınc da sənə belindədi, heç bir düşmən sənə bata bilməyəcək. Adını Koroğlu qoydum". Qıratsız, Misri qılıncsız, sazsız (və gözəl xanumlarsız) Koroğlu yoxdur.

* * *

Geniş yayılmış "Koroğlu" dastanları arasında Azərbaycan və Türkmənistan variantları sanki daha dolğun və əhatəlidirlər. Bunun bir səbəbi aydındır, Koroğlunun işlətdiyi "bizə təkə-türkmən deyirlər" açar ifadəsi aparıcı mənə daşıyır. Orta Asiyadan gəlib Qafqaz, İran və Anadolu coğrafiyasını fəth edən türklərə əslində *türkmən* və ya *türkmən* deyirdilər. Ağ-qoyunlu və Qaraqoyunlu türkmənləri böyük dövlətlər qurmuşdular. İndiki Azərbaycan türkləri, indiki türkmənlər və Anadolu (Türkiyə) türkləri bir kökdən – oğuz kökündən gəlirlər, hərçənd ki, onların qıpçaq və başqa qarışıqları da var. Koroğlu dastanı sanki daha çox Azərbaycan və Şərqi Anadolu türkləri arasında şəkillənmiş və digər bölgələrə yayılmış, yayıldıqca, təbii olaraq, şəkil dəyişdirmişdir.

Türkmən variantında Alı kişi və Rövsən əvəzinə söhbət Cığalı bəy və onun kiçik oğlu Adı bəydən başlayır. Adı bəyin xanımı hamilə qalır və uşağı doğmadan ölür. Bir müddət sonra

məzardan bir körpə çıxdığını və bir keçini əmədiyini görürlər. Məzarda doğum baş veribmiş. Oğları evə gətirir, adını Rövşən qoyurlar, amma əksər adamlar onu Goroğlu (yəni, məzar oğlu, məzarda doğulmuş) deyə çağırırlar. Cığalı bəy sonradan, Alı kişidə olduğu kimi, at seçiminə görə kor edilir. Qazax variantında Rövşən'in atası kor edilir və Rövşən'in hamilə xanımı öləndən sonra məzarda oğlan uşağı doğulur. Bu uşağın adını Koroğlu qoyurlar. Özbək variantı da Qazax variantı kimidir, amma uşağa Goroğlu adı verilir. Uyqur variantında da doğum məzarda baş verir, bu halda uşağın adını Goroğlu qoyurlar; bu variantda heç bir kor edilmə hadisəsi yoxdur. Göründüyü kimi, "Koroğlu"nun Azərbaycan və onunla eyni kimi olan Şərqi Anadolu variantında xüsusi doğum və böyümə hekayəsi yoxdur.

Türkmən variantında Cığalı bəyin nəvəsi Rövşən – Goroğlu'nun fəvqəladə at əldə etməsi hekayəsi qısaca belədir. Ərəbistan hökmdarı Reyhan Ərəb Cığalı bəyin gəlini Güləndam'ın gözəlliyini eşidib onu görmək və sonra qaçırmaq fikrinə düşür. Reyhan Ərəb'in güclü və gözəl ərəb atına vurulan Rövşən öz qısaq atı ilə bu ərəb atının cütləşməsinə istəyir. Reyhan Ərəb razı olur, çünki Güləndam'ı bu yolla qaçıracağını bilir (və müvəffəq olur). Beləliklə, yerli Türkmən atı ilə Ərəb atının cütləşməsi nəticəsində doğulan və ilk baxışdan cılız görünən bu at "kır" rəngli çox güclü və gözəl ata – Qırata çevrilir. Qazax variantında da Reyhan Ərəbin ərəb atının yerli atla cütləşməsi baş verir. Bu yolla doğulan atı rənginə görə Qırat adlandırırırlar. Özbək variantında atın əmələ gəlməsi daha uzun prosesdir, ikiqat cütləşmə tələb edir. Goroğlu mindiyi qısaq at göldən çıxan vəhşi aygır ilə cütləşir, vaxtı çatanda doğum baş verir və bu at boz rəngli qısağa çevrilir. Cütləşmək zamanı gələndə cins at tapmaq çətin olur və... Reyhan Ərəb'lə onun ərəb atı meydana girir. Nəticədə, cılız görüntüsü olan erkək bala doğulur. Goroğlu onu keç, qurd, tülkü və dəvə südü ilə bəsləyir ki, o, sıçramağı, ovçuluğu, bicliyi və dözümlüyü olan ata çevrilsin. Beləliklə, Qırat əmələ gəlir. Uyqur variantında Danyar adlı sərkərdənin Leyli Kır adlı çox gözəl atı ilə Goroğlu'nun Alabaytal atı cütləşdirilir və doğulan at Leyli Kır çox bənzədiyi üçün adı Leyli Kır olur. Goroğlu bu atı kişmiş, insan südü, dəvə südü və dağları yaxşı aşması üçün maral südü ilə bəsləyir.

* * *

Koroğlunun iki dərya cinsli atı – əvəzolunmaz Qırat və Düratla yanaşı, Ərəb atı da var.

*Qoç Koroğlu elər xəta,
İndi sən bax bu büsata,
Canım qurban Ərəbata,
Oynar, kişnər saxlamışam.*

İgidlər Çənlibeldə də, uzaq və təhlükəli səfərə çıxanda da Düratı və Ərəb atı minmək istəyirlər.

*Eyoazım minəndə Dürat belinə
Gərək göydə quşlar qanad saxlasın...*

*

*Misri qılinc dəstindədi,
Ərəbatın üstündədi,
Şirin canın qəsdindədi,
Bu gələn Eyoaz, bu gələn.*

*

*Min Dürati, gəl hayıma,
Yalmanına yat Eyvazım.*

Eyvaz və yoldaşlarını səfərə yola salan Koroğlu Eyvaz`a Ərəbatı min deyir və daşlı yollarda ehtiyatlı olmağı tapşırır:

*Ərəbatı yaxşı saxla,
Daşdı Bayazid yolları...
Ərəbat nal, mıxın tökər,
Daşdı Bayazid yolları...*

Səfərə çıxan təcrübəsiz Dəmirçioğlu`ya minmək üçün Ərəb at verilir, "Ərəbat dediyin yelə nisbətidi". Dəmirçioğlu həməən Ərəbata bir qamçı vurur və Koroğlunun məzəmməti ilə qarşılaşır; igid gərək minici olsun, "Ərəbatın nədir suçu?". Atı "arpa verib candan betər bəsləmək" lazımdır. Yolda yatıb Ərəbatı itirən Dəmirçioğlu böyük həyəcan keçirir, "Mərd iyidin atı candan əzizdi", "İyidin atıdı ciyərpərəsi".

*Yaxşı at minənlər qalsa piyada
Daş düşər başına, ömrü bad ola.*

Koroğlu yaxşı atları candan əziz sayır. Kişinin atına toxunmaq onun namusuna toxunmaqdır. Düratın ilxı ilə birlikdə yoxa çıxması Koroğlunu dəli edir, yandırır:

*İndi bir mərd dəli gərək
Tapsın mənim Düratımı.
Alsın düşmənin əlindən
Minib gəlsin kür atımı.*

*

*Kişnəyib meydanda gəzən,
Hərdən sağa-sola süzən,
Düşmənin başını üzən
Bir əsrəmiş nər atımı.*

*

*Nigar, Düratın itməyi
Yandırır məni, yandırır....
Müxənnət meydan açmağı,
Koroğluya sataşmağı
Yandırır məni, yandırır.*

Ümumiyyətlə, Koroğlu igidi yaxşı atsız təsəvvür etmir:

*Yaxşı ər yaxşı at minər,
Ortada göstərər hünər...*

*

*Düşmən qəfil hücum çəksə,
İgid gözüün silsin gərək.
Başı bədəndən getməmiş
Ata minə bilsin gərək.*

Savaş igidin əldə qılınca yaxşı, cins at belində döyüşməsidir:

*Qoyun bədöylər kişnəsin,
Misri qılınclar işləsin...*

Bolu bəylə qarşılaşıb, ehtiyatsızlıq edib çətin vəziyyətə düşən Koroğlu kim olduğunu boynuna almır, Koroğlu'nun qüdrətini, ona xas olan keyfiyyətləri sayanda Ərəbatı da yada salır:

*Dəmir cılov altıda Ərəbatı var,
İnan, Bolu, mən Koroğlu deyiləm.*

Qırat Koroğlu'nun tək atıdır demək mümkündür, yəni Koroğlu həmişə və yalnız Qıratı minir, Koroğlu'dan başqa Qıratı heç kim minmir (Koroğlu yalnız bir dəfə çətin səfərə gedən Eyvaz'a "Qıratı min" deyir). Harda Koroğlu orda Qıratdır. Qıratla bərabər eyni ata və anadan dünyaya gələn Düratı Koroğlu'nun 2-ci, Ərəbatı 3-cü atı saymaq olar. Koroğlu'nun Ərəbatı, demək olar ki, Dürat qədər sevilən hörmətli cins at olub. Ərəb at döyüş meydanında da cövlan edir:

*Qeysəri öldürək, sərdarı tutaq,
Böyüyün, kiçiyin qol-qola çataq,
Ərəb at döşünə cümləsin qataq,
Çənlibəla əsir göndərək hoydu.*

Koroğlu harada olur - olsun ata fikir verən, atı qiymətləndirəndir, ilxası bədöy atlarla doludur – Ağcaquzu kimi.

*Canım Qırat, gözlüm Qırat
Səni minən alar murad.
Ağcaquzu, bir də Dürat
Bağlı bədöylərim qaldı.*

Koroğlunun 20-ci əsrin ikinci yarısında yazıya alınmış yeni qollarında ondan artıq yeni atın adı çəkilir. Koroğlu dəstəsindən olmayan bəzi igidlərin də seçilmiş cins atları var. Koroğlunun özü kimi təkə-türkmən elindən olan Eyvazın atası Qəssab Alınun "bir yeldən yeyin, sudan iti gedən Türkman atı vardı. Türkman atı ilan kimi ağzını açıb, quyruğunu dik tutub dördnala çapırdı". Koroğlu ilə dost olan Giziroğlu Mustafa bəyin atı Alapaçarı Koroğlu çox tərifləyir. "Qırat Alapaçarın səsinə eşitcək yerindəcə dayandı".

*Bir atı var - Alapaça,
Aman vermir Qırat qaça,
Şəspərinin ucu haça,
Giziroğlu Mustafa bəy!*

Ümumiyyətlə, yaxşı atlar da bir-birini tanıyır, anlayır, qoxusunu alırdılar. Dəlilərdən nigaran qalıb onları axtararkən "Qırat Ərəbatın hənirtisini duydu. Ayağını yerə döyüb kişnədi", bunu görəndə Koroğlu "Axtarın ətrafı. Qırat boş-boşuna kişnəmər" dedi.

* * *

Koroğlu ilə Qırat bir-birinə qeyri-adi dərəcədə sıx bağlıdırlar, bu qoşa varlıq az qala üzvi bir vəhdət təşkil edir. Koroğlu “Çənlibel oylağım, Qırat dayağım”, “Qıratım köhləndi, özüm qəhrəman” deyir və savaşa “bir yandan Koroğlu, bir yandan da Qırat” dişləri və dırnaqları ilə düşməyə aman vermir. “Qırat ki, altımdadı mənə zaval yoxdu, haradan olsa, vurub, yarıb çıxacam”.

*Qıratı gətirdim cövlana indi,
Varsa igidlərin meydana gəlsin!*

*

*Mindim Qıratın belinə,
Kaş ki, düşman yüz olaydı.
Çəkəndə Misri qılınçı
Dərə-təpə düz olaydı.*

*

*Qıratım kişnəyib girər,
Atılar meydan başına.
Qılınç çəkər dəlilərim,
Od ələr düşmən başına.*

Yeri gəlmişkən, qeyd etməyə dəyər ki, qırğızların çox böyük həcmli “Manas” dastanının baş qəhrəmanı Manas`la birlikdə onun atı Akkula da adətən düşmənin məhvində iştirak edir.

Nigar aparmaq üçün İstanbulla gəlmiş Koroğlu tez-tez Qıratın adını çəkir, qorxmadığını deyir. Nigar maraqlanır: Qırat necə atdır ki?

*Uca dağ başında yel kimi əsər,
Dər günümde mənə ürək Qıratım.
Bir aylıq mənzili bir gündə kəsər,
Köhlən baslamışam, gərək Qıratım.*

*Yolların tozunu göyə qaldırar,
Müxənnət üstünü birdən aldırar.
Meydanın içində düşmən saldırar,
Olar yiyəsinə dirək Qıratım.*

*Qoç Koroğlu qonar olsa yəhərə,
Yağı düşmənləri salar qəhərə.
Axurda arpasın qoymaz səhərə,
Dərə düşsəm, mənə kömək Qıratım.*

“Qıratın nallarından qığılıcı qalxır, elə gedir ki, elə bil bir oxdur kamandan qurtarmış, süzür”. Koroğlu`nun dəliləri dərə düşəndə Koroğlu və Qıratın yanlarında olmasını arzu edirlər. “Hanı mənim qoç Koroğlum?” deyən Dəmirçioğlu davam edir:

*Qırat bir burdan atıla,
Müxənnət, ölkən çapıla.*

*Koroğlu burda tapıla,
Hərəniz qaça bir yana.*

* * *

Qırat dastan boyu təriflənir, vəsf edilir. Ayrı-ayrı qol və səhnələrdə isə Qırat baş qəhrəmana çevrilir. "Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi" qolunda Koroğlu gənc, güclü və yaraşıqlı Eyvazı özünə oğulluğa götürmək üçün Təkə-türkmən elinə səfər edir, Eyvazın atası Qəssab Alı ilə razılığa gəlir, lakin məsələ ciddi şəkildə mürəkkəbləşir. Bu yerlərin böyük qəhrəmanı Ərəb Reyhan öz dəstəsi ilə Koroğlunu izləyir və uçurum tərəfdə dayanmış Koroğlunun tək yolunu kəsən dar keçidi tutur. Koroğlu, Eyvaz və Qırat enli uçurum önündə qalıblar. Nə etməli? Geriyə yol yoxdur, "Almuşam tərkimə igid Eyvazı", qarşıda isə dərin uçurum dayanıb. Koroğlu ağlasığmaz yola əl atır – Eyvaz tərkində uçurumdan tullanmaq fikrinə düşür və Qırata yalvarır:

*Arxam qarı düşməni, qabağım uçurum,
Apar Çənlibelə məni, Qıratım!
Sənə sığınmışam, qurtar bu dardan,
Apar Çənlibelə məni, Qıratım!*

*Koroğlu əməyi getməsin zaya,
Gərək qan uddurum bəyə, paşaya.
Sıçrayıb quş kimi atıl o taya,
Apar Çənlibelə məni, Qıratım!*

Koroğlu Qıratı cövlana gətirir, "Qırat... qızıl quş kimi sıçradı, uçurumun o tayına düşdü. Koroğlu'nun başındakı papağı da tərپənmədi".

Avropa səfərində Koroğlu dastarının ingiliscəyə tərcüməsi ilə taruş olan Amerika milli şairi Longfellow bu səhnədən ilham alaraq, "Rövşənbəy-Koroğlu'nun atları" adlı gözəl şeir yazmış, bu şeirə amerikalı bəstəkarlar iki musiqi bəstələmişdilər. Cəfər Cabbarlı bu şeiri Azərbaycan türkcəsinə çevirmişdi (1. Hamlet İsxanlı. *Koroğlu mövzusu Amerikanın şeir və musiqi dünyasında*. 525-ci qəzet, 20 yanvar 2017-ci il, № 11, səh. 16-18. Həmçinin: "Xəzər Xəbəri/Khazar Review", 358, yanvar-2017; səh. 32-38. 2. Hamlet İsxanlı. *Braveman Koroghlu and Translation of Epic as a Factor of Cross-lingual and Cross-cultural Transfers*. *Khazar Journal of Humanities and Social Sciences*. Volume 25, Number 3, 2022. pp. 81-97).

* * *

Koroğlu'nun düşmənləri "Koroğlu'nun igidliyinin düz yarısı Qıratdandır. Nə qədər ki, Qıratın üstündədi, biz ona heç nə eləyə bilmərik" deyir və Qıratı ələ keçirmək istəyirlər. Keçəl Həmzə bu işi üzərinə götürür, böyük hiylə işlədir, lakin sonda ancaq Düratı qaçıra bilir. Qədər in cəlvəsi ələ gətirir ki, dəyirmanında gizlənən Həmzə Düratı minib Həmzənin arxasınca düşən Koroğlu'nu daha bir dəfə aldadıb, Qıratı qaçıra bilir. Həmzənin Qıratın üstündə oturmasını, üstəlik Qırata qamçı vurub incitməsini görəndə, "Qırat mənim iki gözüm" deyən Koroğlu yanub-yaxılır, "Bala, incitmə Qıratı" deyə xahiş edir:

*Canım Həmzə, gözüm Həmzə,
Həmzə, incitmə Qıratı.*

*Budu sənə sözüüm Həmzə,
Həmzə, incitmə Qıratı.*

*Qıratdı mənim dirəyim,
Əriyər qalmaz ürəyim.
Sən olasan duz-çörəyim
Həmzə, incitmə Qıratı.*

Əlacsız qalan Koroğlu Həmzəyə "Qıratı ucuz vermə" deyər, Qıratın əsl qiymətini çox gözəl, təsirli şəkildə ifadə edir. Ən güclü tərifin, qiymət vermənin əsasında geniş və poetik müqayisələr durur.

*Əylən, deyim Qıratın qiymətini,
Səksən min sərkərdə mala da verməl
Səksən min ağ tüklü qəmər öyəcə,
Səksən min xəzinə pula da verməl*

*Səksən min ilxıya, səksən min ata,
Səksən min mahaldan gələn barata,
Səksən min kotana, səksən min cütə,
Səksən min kotanlı kala da verməl*

*Koroğlu dövlətin endirsin düzə,
Say götür hamısın səksən min yüzə.
Səksən min galına, səksən min qıza,
Səksən min ərgənə, dula da verməl*

Koroğlu "At igitin qardaşdır" deyər, Həmzəni təkidlə atın qədrini bilməyə çağırır:

*Həmzə, atı yaxşı saxla!
At igitin qardaşdı.
Gündə muğayət ol, yoxla!
At igitin qardaşdı.*

*Yay olanda dağa yollat!
Yaz olanda ifçin nallat!
Qış olanda məxmər çullat!
At igitin qardaşdı.*

.....

Həmzə Qıratı sürüb gedir. "Verdin Qırı, aldın Dürü, döy başına yan, Koroğlu" deyər sağalmaz dərdə düşən Koroğlu Çənlibelə qayıdır. Hər kəs Koroğlu'nu qınayır. Qırat toxunulmazdır, müqəddəsdir, onun qaçırılması məğlubiyyətdir, böyük ayıbdır. Koroğlu sanki həyatının ən böyük faciəsini yaşayır. Bunu başa düşən Çənlibel əhli Koroğlu'ya ürək-dirək verməyə çalışır. Koroğlu özünə gəlir, Qıratsız yaşaya bilməyəcəyini deyib qətiyyətlə, Qıratı geri gətirmək fikri ilə Toqata yola düşür:

*Allahı çağırıb düşərəm yola,
Bu dərdi sinəmdə qala qoymaram.
Qıratım həsrətlə yolum gözləyir,
Düşmənin əlində qala qoymaram.*

*Ah çəkərəm hərdən köysüm ötürərəm,
Yola düşüb mətləbimi bitirərəm,
Ya ölərəm, ya Qıratı gətirərəm,
Ayrı dolansa da ilə qoymaram.*

Koroğlu bu cür vəziyyətlərdə hədəfə yaxın olmaq üçün adətən aşiq donuna girir, düşmən meydanında aşılıq edir. Toqatlı Mahmud Paşa aşiqdən Qıratı tərif etməsini istəyir. Korolu ürəkədən bu işə girişir:

*Paşa, sənə nişan verim Qıratı,
Əbrişim ipəkdən yalı gərəkdİ.
Bir mina boyunlu, uca sağrıli,
Bir yarım hoqqadan nali gərəkdİ.*

(ya Bir alma dırnaqlı)

*Armutı dırnaqlı, hündür boyunlu,
Meydana girəndə yüz min oyunlu,
Dəyirman mədəli, ac qurd yeyimli,
Ortası qulana dolu gərəkdİ.*

*Qaranlıq gecədə yol çasırmayan,
Düşman qabağında ər düşürməyən,
Üstündə əl-ayaq yığışılmayan
Koroğlu'nun atı dəli gərəkdİ.*

Qeyd. "Kitabi-Dədə Qorqud" da da Beyrək atını "Əbrişimə bənzər sənəin yalıcığın" deyə tərif edir.

Koroğluya Qırata baxmaq, onu ram etmək tapşırılır. Koroğlu həyəcanlanır.

*Canım Qırat, gözlüm Qırat,
Yarəb, Qırat dururmu ola?!
Hasan paşa mehtərləri,
Otun, suyun verirmi ola?!
Qoç Koroğlu, hanı, hanı?
Dostunla düşmanın tanı!
Qırat ilə Eyoaz xanı,
Bir də gözüüm görürmü ola?!*

Nəhayət, Koroğlu tövlədə bağlanmış və heç kimi yaxına buraxmayan Qıratı görür. Nəhayət, Koroğlu xoşbəxtədir.

*Çənlibeldən sənə deyib gəlmişəm,
Alma gözlüm, qız birçəklim Qırat, gəl!
Dəmir libas, polad geyib gəlmişəm,
Alma gözlüm, qız birçəklim Qırat, gəl!*

*Əzəldən biləydim sənin halını,
Əşrafıdan kəsdirərdim nalını.
Yüz gözələ hördürərdim yalını
Alma gözlüm, qız birçəklim Qırat, gəl!*

*Neçə vaxtı məni qoydun piyada,
Müxənnətlər yaxşı yetdi murada.
Günbəgündən dərdim oldu ziyada,
Alma gözlüm, qız birçəklim Qırat, gəl!*

*Qabaqda qaltrımı arpan səhərə?
Üzəngilər nə yaraşır yəhərə...
Dəlilər salmışdı məni qəhərə,
Alma gözlüm, qız birçəklim Qırat, gəl!*

*Bir atım var atım-atım atılar,
Qulaqları qarğı kimi çatılar,
Ucuzluqda min tükənə satılar,
Alma gözlüm, qız birçəklim Qırat, gəl!*

Dörd tərəfi qoşun tutdu, amma Koroğlu Qıratın belindədir, xilas olacaqlar.

*Ceyrana bənzər qaçışın,
Addımla, qurban qoluna!..
Tərlana bənzər uçuşun,
Əl çatmaz ipək yalına!..*

*Kəsdirrəm gümüşdən yəhər,
Tumarlarım axşam, səhər.
Götür burdan qaç birtəhər,
Sikkə vurdurram nalına!*

*Koroğluyam, güman belə,
Deməyinən gəlməz dilə.
Məni çıxart Çənlibelə,
Qotaz düzdürrəm çuluna!*

“Qırat Çənlibelə çatanda elə kişnədi ki, dağlar, dərələr dilə gəldi”.

* * *

Koroğlu qocalır, başına yığılmuş igid dəliləri, Qırat və digər atları sərbəst buraxır, yanında tək Nigar qalır. Tüfəngin icadı da onu kədərləndirir; “tüfəng çıxdı, mərdlik getdi, ay haray!” Lakin, Koroğlu haqsızlıqla rastlaşır, vəziyyət pisləşir, üstünə düşmən qoşununun gələcəyi gözlənilir. Nə etməli?

*Koroğlu yam, Qırat üstə gəzərdim,
Müxənnətlər başın vurub əzərdim,
Nərələr çəkərdim, səflər pozardım,
Mənmi qocalmışam, ya zamanəmi?*

*İtirdim Qırat, Düratı
Qocaldım, Nigar, qocaldım.*

Koroğlu dəlilərsiz və Qıratsız gücsüzdür.

*Eyvaz imdadıma çata,
Dəli Həsən şespər ata,
Sıçrayam minəm Qırata,
Bəlli Əhməd dayağım ola.*

Koroğlu'nun dəlilərini toplamaq lazım gəlir. Dəlilər xəbər tutub, gəlməyə başlayırlar. Eyvaz onu tapan Dəmirçioğlu və Dəli Həsəndən Koroğlu'nu və sevimli atları soruşur:

*Qırat, Ərəbat dururmu?
Koroğlu dövrən qururmu?...*

Koroğlu gələn dəliləri görüb ürəklənir, "Xan Eyvaz min Ərəbata, get Qıratı gətir" deyir. Eyvaz Qıratı tapıb gətirir, Koroğlu coşur:

*Budur gəldi havadarım
Dur, başına dolan, könül!...*

*Qıratıma nal düzdürəm
Paşalar bağrın əzdürəm...*

Düşmən darmadağın edilir. Koroğlu "Yox, Koroğluluğu yerə qoya bilməyəcəm" dedi və Çənlibeli sevinc bürüdü. Dəlilər nəre çəkdi. Atlar kişnədi, bədöylər oynadı. Qırat qızmış pələng kimi iki dal ayaqları üstündə qalxıb elə kişnədi (bir seyha çəkdi) ki, dağ-daş titrədi.

Koroğlu dastanı motivləri əsasında böyük Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyov "Koroğlu" operasını yazdı. Operada Koroğlu rolunun ilk ifaçısı, görkəmli müğənni Bülbül səhnəyə Qıratın (Qırat rolu oynayan atın) belində çıxdı. Koroğlu operasında baş qəhrəmanın at üstündə səhnəyə çıxması ənənəyə çevrildi.

Qaçaq Nəbi və Boz at

19-cu əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda qaçaq hərəkəti yayılmışdı. Ağadan və ya hökumətdən narazı düşən, zülmədən qaçan, intiqam hissi ilə yanan qəhrəmanlar başlarına dəstə yığıb özlərini qoruyur, ələ keçməməyə çalışır və eyni zamanda düşməndən qisas almağa can atırdılar. Məşhur qaçaqlardan biri Zəngəzur mahalından olan Nəbi idi. Xalq Qaçaq Nəbi'nin şərəfinə dastan qoşdu, Nəbi'nin və onun "özündən qaçaq" arvadı Həcər, həmçinin Nəbi'nin Boz atı bu dastanın mərkəzində yer tutdular. Nəbi'nin Bozata müraciəti və onu öyməsi Koroğlu'nun Qıratı öyməsinə bənzəyir, bəzən də üst-üstə düşür (aşiq yaradıcılığı!).

“Atları yəhərləyin” filmindən Qaçaq Nəbi və Bozat.

*Bozat, səni sər tövlədə bağlaram,
And içirəm səni məxmər çullaram.
Əgər mənə bu davadan qurtarsan
Qızıldan, gümüşdən səni nallaram.*

Və ya

*Gümüşdən döydürərəm sənə nalını
Yüz gözələ hödürərəm yalını.*

*

*Nəbi'nin bıqları eşmə-əşmədi,
Papağı güllədən deşmə-deşmədi,
Nəbi'nin atını heç at keçmədi,
Qoy sənə desinlər ay qaçaq Nəbi.
Həçəri özündən ay qaçaq Nəbi.*

Həmin dövrdə yaşayıb-yaratmış böyük Aşıq Ələsgər üç şeyin insanın başına bəla olduğunu irəli sürür – yaman oğul, yaman arvad, yaman at. Nə etməli? Ələsgərin cavabı sadə və çox təbiidir – oğulu boşla (ona baş qoşma), arvadı boşla, atı sat:

*Bu dünyada üç şey başa bələdi
Yaman oğul, yaman arvad, yaman at
İstəyirsən qurtarasan əlindən
Birin boşla, birin boşla, birin sat.*

Dəli Kür sahilində Qəmər at

İsmayıl Şıxlının (1919-1995) "Dəli Kür" (1967-68) romanı çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsərlərindən biri sayılır. Bu roman əsasında çəkilmiş "Dəli Kür" filmi (1969) də çox populyar oldu. Əsər 19-cu əsrin sonuncu rübündə ziddiyyətlərlə dolu bir kənd həyatından, həmçinin o kənddən Qori seminariyasına oxumağa gedən gənclərin başlarına gələnlərdən bəhs edir. Romanın mərkəzində yer tutan Cahandar ağa cəsur, eyni zamanda zəhmli, ötkəm kişidir. Cahandar ağa digər nüfuzlu bir kişinin – Allahyar ağanın arvadını qaçırır, onlar arasında düşmənçilik başlayır və get-gedə qızışır. Cahandar ağa bir tərəfdən düşməni Allahyar ağa, digər yandan rus hökumət adamları ilə düz gəlmir və təqib olunur. Cahandar ağa Qəmər adlı atını çox sevir, onu gözədən qoymur, Qəmər də sahibinin çətin vəziyyətlərdən çıxmasına kömək edir, onu xilas edir.

Cahandar ağa və Qəmər atın təsviri

Cahandar ağa gözləmədiyi tərəfdən zərbə alır, təhqir olunur, sarsılır. Bu faciəvi hadisəni yazıcının öz dili ilə verməyə çalışacam. Hadisənin kitabda olan təsvirini qısaltmaq üçün öz sözümdən də istifadə etməli oldum.

Cahandar ağa səhər tezdən, tüfəngini əlinə alıb, atın hörüyünü dəyişmək üçün çəmənliyə getdi. Həmişə Cahandar ağanı görəndə bərkənd kişneyən, coşan, şahə qalxan at bu dəfə "boynunu bükmüşdü, yazıq-yazıq sahibinin üzünə baxırdı". Cahandar ağa "onun belini sığalladı... sənə nə olub, Qəmər? – deyə pıçıldadı". "O, atın ətrafına dolandı, dal tərəfə keçdi və daş kimi donub yerində qaldı... Kişi diksinib geri çəkildi. Bədəninə üşütmə götürdü... Atın yalını, quyruğunu qırxdılar". Onlar Cahandar ağaya "sataşmışdılar, onu təhqir etmişdilər, onun qüruruna toxunmuşdular.

Kişinin namusu üç şeydir: at, arvad, bir də papaq. Bunlara toxunmaq, onun namusunu ayaq altına atıb tapdalamaq demək idi... O indi buna necə dözəcək? Bu atı ortaya çıxarmaq olarmı?... Camaat bunu bilsə, Cahandar ağa sussa, onu ələ salmazlarmı? O, başına papaq qoyub mərəkəyə çıxa bilərmə? Kişi lap sarsıldı... Atın əvvəlki şahənə vüqarı yox olmuşdu... Qırğıtəkin cəld, tərhan kimi vüqarlı, sığallı gəlin kimi yaraşığı olan Qəmər indi ağlar günə qalmışdı... Cahandar ağaya "elə gəldi ki, bu saat, elə buradaca ürəyi partlayacaq... Bəlkə bu daha yaxşı idi? Bu cür təhqirlərə dözməkdənsə ölüm daha münasib idi?!

...Cahandar ağa dərəyə endi... Uçurumun kənarına qədər gəldi... Qəmər sakitləşib otlamağa başladı. Cahandar ağa tüfəngini dizinin üstünə qoyub donmuşdu... *İndi mən nə edim, Qəmər? Axı sən mənim sirdaşım, dar günümdə harayçım idin. Sən məni çox dardan çıxarmısan. Sən mənim ürəyimdən keçənləri balaca bir işarədən başa düşürdün... Sən quş kimi qanad açıb məni gül-lənin altından çıxartmısan. Mən səni özümə qardaş, sirdaş bilirdim.... Qəmər, indi mən nə edim, sənənin rüsvayçılığına necə dözüm?* Qəmər gözlərindən öpdü. Boynundakı ipi açdı. Ehmalca qayanın kənarına doğru hayladı... Qəmər ayaq saxladı... onun gözü elə bil yaşardı... Cahandar ağa çaxmağı hərləyib tüfəngi üzünə qaldırdı. Qəmər alnundakı qaşqanı nişan aldı... Tətiyi

çəkdi... Qəmər dal ayağı üstə şahə qabxdı. Bir xeyli beləcə dayandı... birdən müvazinətini itirdi... və birbaşa sıldırım aşağı yuvarlandı. At bərkdən kişnədi..."

Çağdaş dünyada at və atkimilər

Çağdaş zamanda insan-at birliyi yoxa çıxmış kimidir, "insan və at əsasən ayrılmışlar" demək mümkündür. İnsanların mütləq əksəriyyəti uşaqkən at minmir, sonralar da at yada düşmür, həyatda ata nadir hallarda rast gəlirlər, atı əsasən filmlərdə görürlər. Atın şaha qalxması, yortma gedişi və dördayaq (dördnala) çapması, at kişnərtisi – bunları hazırda cüzi sayda insanlar müşahidə edə bilər. İnsanların gündəlik oturub-durduqları əsas heyvanlar it və pişikdir, şəhərdəki canlıların mühüm bir qismi it və pişiklərdən ibarətdir.

1850-ci ildə Fransada 3 milyon at vardı (Paris dünyanın at mərkəzi sayılırdı), 1-ci dünya savaşına qədərki dövrdə bu rəqəm 3.8 milyon ətrafında idi, 2006-cı ilin məlumatına görə isə Fransada 422.872 at olub. Bir zaman həyatda və incəsənətdə mühüm yer tutan at indi öz yerini zəruri sayılan maşına, təyyarəyə, kompüterə, telefona, restorana və futbol kimi çoxsaylı çağdaş vasitələrə verib. Rəssamların at çəkmə ehtirası yoxa çıxıb. Dildə və fikirdə ata yer yoxdur, cəmiyyət atsızlaşıb. Bu atsızlaşma məsələsini alman mədəniyyətsünası Ulrich Raulff öz kitabında bol-bol şərh etmişdir (*Allen Lane. Farewell to the Horse: The Final Century of Our Relationship*, 2017).

Görkəmli alman tarixçisi Reinhart Koselleck (1923-2006) atın bəşər tarixində oynadığı böyük rolu vurğulamış, tarixi dövrləşməni at termini ilə şərh etmək ideyasını irəli sürmüşdü. O, tarixi *ata qədərki dövr*, *at dövrü* və *atdan sonrakı dövr* kimi üç hissədən ibarət təsəvvür etməyi təbii saymışdı. O, dünyada baş verən dini, siyasi və sosial hadisələrin, ordu, ticarət və aqrar mədəniyyətin atsız təsəvvür edilə bilməyəcəyi söyləmiş, indiki zamanda atın bu işlərdə rolunun yoxa çıxmasını və yalnız idman, əyləncə və sənət kimi sahələrdə qaldığını qeyd etmişdir (*Reinhart Koselleck, 'Das Ende des Pferdezeitalters', Süddeutsche Zeitung, 2003; 181*).

* * *

2006-cı ilin hesabatına görə dünyada 58 milyondan artıq at mövcuddur. At sayına görə ABŞ birinci yerdədir – təqribən 9.5 milyon, sonrakı yerlər: Çin (7.402.450), Mexico (6.260.000), Braziliya (5.787.249), Argentina (3.655.000), Colombia (2.533.621), Mongolia (2.029.100), Ethiopia (1.655.383), Rusiya Federasiyası (1.319.358), Qazaxıstan (1.163.500) və Romania (834.000). <https://www.horsetalk.co.nz/2007/09/12/world-horse-population-58ml/>.

2018-ci ildə dünyada eşşəklərin sayı 50 milyonu keçdi. 1997-ci il statistikasına görə eşşəklərin sayı 19% artıb. Qatırların sayı isə 8.5 milyondur və bu rəqəm 1997-ci ilə nisbətən 53% azalıb. Dünyada eşşəklər durmadan artır (sözün məcazi mənasında deyil, hərfi mənasında), qatırların sayı isə sürətlə azalır. Hazırda (2021-ci ildə) ən çox eşşəyi olan ölkələr: Ethiopia (≈ 8.5 milyon), Sudan (≈ 7.6 milyon), Mexico (≈ 3.3 milyon), Çad (≈ 3 milyon), Çin (≈ 2.7 milyon). Ən çox qatırı olan ölkələr: Çin (≈ 811 min), Çad (≈ 340 min), Zimbabve (≈ 318 min). (*Stuart L. Norris, Holly A. Little, Joseph Ryding, and Zoe Raw, Global donkey and mule populations: Figures and trends. National Library of Medicine/ National Center for Biotechnology Information, 2021 (Feb 25), 16 (2)*). 1997-ci ildə Çin həm eşşəklərin, həm də qatırların sayına görə dünyada birinci yerdə idi. Sonrakı illərdə bu saylar kəskin şəkildə azalmağa başladı. Bu, bəlkə Çinin texnoloji və iqtisadi gücünün kəskin artması ilə bağlıdır.

Qaldı dəvələr. Dünyada təqribən 35 milyon dəvə mövcuddur. Ən çox dəvəli ölkələr: Somalia (≈ 6 milyon), Sudan (≈ 3 milyon), Çin (≈ 1.4 milyon), Hindistan (≈ 14 milyon). Dünyada dəvələrin sayı artmaqdadır, Çin və Hindistanda isə azalır. (*B. Faye. How many large camelids in the world? A synthetic analysis of the world camel demographic changes. Pastoralism, 2020, volume 10, Article number 25*).

(Son)